

DAĞISTAN'IN TÜRK KÖKENLİ HALKLARI (Peoples of Turkic Origin of Dagestan)

Ahmet KARADENİZ¹

Makale Süreci	ÖZ
Article History <i>Alındı / Received:</i> 18.12.2020 <i>Düzeltilme / Revised form:</i> 27.12.2020 <i>Kabul edildi / Accepted:</i> 27.12.2020	<p>Dağıstan, doğudan Hazar Denizi'yle, güneyden Azerbaycan'la, güneybatıdan Gürcistan'la, batı ve kuzeybatıdan Çeçenistan'la ve Kuzey Kafkasya'yla çevrili, Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyettir. Geçmişte Türklerin uğrak yerlerinden biri olması yönüyle Dağıstan Türk tarihi için önemli bir coğrafya olarak kabul edilmektedir. Türkistan'daki otoritesini kaybeden Hunlar, batı yönünde hareket etmiş Karadeniz'in kuzeyine ulaşmıştır. Onların Kafkasya'ya inen kısmı burada etkin roller oynamıştır. Hunların haricinde Kök Türkler, Hazarlar, Kıpçaklar da Kafkasya'da varlık gösteren Türk devletlerinden olmuşlardır. Türk devletleri siyasi varlığını kaybedip tarih sahnesinden çekilmiş olsalar da kökenleri onlara dayanan Kumuklar, Nogaylar, Terekemeler gibi topluluklar varlıklarını sürdürmektedirler. Dağıstan coğrafyasında Türk kökenli bu toplulukların haricinde Avarlar, Darginler, Lezginler gibi milletler de vardır. Onlar kendi kaderlerini belirleyecek siyasi bir yönetim oluşturamamışlar, Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olarak yönetilmektedirler. Dağıstan'daki Türk gruplarının dilleri günümüz Türkiye Türkçesinden çok farklı olmasa da onlar büyük oranda Türklük bilincini yitirmişlerdir. Bunun yanı sıra "Sulak, Kayakent, Kızılyurt" gibi birçok Türkçe adlar da coğrafyadaki Türk varlığıyla ilişkilidir. Bu çalışma Dağıstan Türklerinin kimlikleri ve bugünkü durumları hakkında bilgi sunmaya adanmıştır.</p>
Article Type: <i>Derleme Makalesi</i> <i>Review Article</i>	
	Anahtar Kelimeler: dağıstan; Türk; köken; coğrafya

© 2020 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

Summary

Dagestan is an autonomous republic in Russia. The capital of the country is Mahachkala, while other important cities are Derbent, Buynak, Hasavyurt, Kizilyar and Izerbash. The Autonomous Republic of Dagestan, which has an area of 50,300 km², is surrounded by the Autonomous Republic of Kalmuk to the north, the Caspian Sea to the East, Azerbaijan to the South, Georgia to the southwest, Chechnya to the west and Northwest and the North Caucasus. It is located at a very important point in the geopolitical sense of Dagestan, which connects Russia in a geographical sense to the Eastern countries.

The main source of livelihood of the country is animal husbandry, agriculture and fishing but although not very advanced, there are some industrial activities as well. Oil extracted from the Caspian Sea is important in the country's economy. In addition to having important ports in the country, Uytas Airport, an international airport, is located in the capital Mahachkala. Moreover, rail transport is at an advanced level in Dagestan, as in all of Russia. Dagestan can be qualified as a self-sufficient country that can provide basic needs products on its own. Although ethnic diversity and

¹ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, krdenizz@gmail.com.

identity differences are mentioned, there are no sharp cultural differences. The life styles of Dagestan people are similar to each other.

With mountain ranges, high plateaus and many deep valleys, this country deserves the name “Dagestan”. The mountainous nature of the geography caused the population to live scattered, which made various nations closed to each other's influence in many ways. In this way, more than thirty communities in a small geography such as Dagestan have learned to live in their own state without harming each other. The arrival of tribes in Dagestan, which could not find what they hoped for in international relations, led to an increase in ethnic diversity in the region, which also led to Dagestan being called a country of languages. Although transportation in the country of the mountains is difficult, it is a very important geography where many nations are in contact. Commercial ships reaching the Caspian Sea via the Itil River met caravans from Eastern countries in this geography. Derbent's value in this direction has caused it to circulate from hand to hand among major states throughout its history. Said geography has been a competitive field for hundreds of years between Turkish-Iranian (Sassanid), Turkish-Arab and finally Turkish-Russian-Iranian (Safavid) forces. Dagestan also experienced this fate of Derbent. Establishing a stable administration in the geography in question has been a problem almost every period. It was subjected to struggles between The Ottoman Empire, Iran and Russia. Ottoman domination in the field in question began towards the end of 16th century and ended with the Treaty of Küçük Kaynarca of 1774. According to this agreement, although the Ottoman state's presence in the north of the Black Sea and the Caucasus actually ended, relations between Dagestan and the Ottoman Empire continued for some time. From the geography of Dagestan, many letters came to the Ottoman Empire stating that it was necessary to act together against the presence of Russia in this region; but the Ottoman State did not take de facto action against the Russians because of its agreement with Russia, and was content to encourage action against them by giving ranks and gifts to the Khans of Azerbaijan and Dagestan. The most important step in establishing Russian dominance in the said geography is the capture of Astarhan by the Russians. This city is located at the point where the Itil River empties into the Caspian Sea. Astarhan has a great geopolitical importance because the entry of ships coming through Itil into the Caspian takes place through this city. Therefore, Astarhan is also called the gate of the East. For this reason, the occupation of the city in question was a turning point in the fate of the entire Caucasus and therefore Dagestan. The Russians had been the sole ruler of the region for almost 200 years, ousting the Ottoman state by the Treaty of Küçük Kaynarca of 1774 and Iran by the Treaty of Gulistan in 1813.

If you look at geography from the point of view of Turkish history, it is possible to judge that the Turkish presence provides continuity. The Turks, who migrated from Central Asia to the north of the Black Sea for various reasons, left a very deep influence on the fate of the Caucasus and, even more specifically, Dagestan. First, the Huns lost their authority in the homeland and moved in a western direction and reached the north of the Black Sea. Some of these Huns in question landed in the Caucasus and played active roles here. Besides the Huns, the Kok Turks, Khazars and Kipchaks were also among the Turkic groups that existed in the Caucasus. Although they have lost their political assets and withdrawn from the historical scene, the Kumuks, whose origins are from communities based on them, live at the foot of Mount Tarki Tau and around Mahachkala; The Nogays live in Terekli-mekteb, Auli Batir-Mirza, Bajigan, Borançin, Karagas, Karasuv, Kumli, Kunbatar, Lenina, Nariman, Tatli Bulak, Sulu Tube, Orta-Tube, Uysalgan, Chervlenie Buruni, Edigeaul; The Terekemeler live extensively in Derbent; Berikey (probably Beriköy), Cemikent, Velikent, Padar, Mamedkala, Selin, Karadagli, Tatlar (Tatlıyar) and Deliçoban. Today, the vast majority of Dagestan people have a sympathy for Turkey and the Turks. The languages of Turkic groups in Dagestan are not very different from modern Turkish. In Dagestan, it is possible to express themselves largely in Turkish without the need for any other language: but as a result of living dependent on Russia for a long time, the number of people using their mother tongue is gradually decreasing among the young population. *In addition, the presence of many Turkish place names such as " Sulak, Kayakent, Kizilyurt " is also the most effective way to see how deep-rooted the Turkish presence in the region is.*

Keywords: dagestan; Turk; origin; geography

GİRİŞ

“Birçok ülkeyi dolaştığım zaman

Yorgun bir şekilde dönerken,

Dağıstan eğilerek sordu bana

“Uzak bir ülkeye âşık oldun mu?”

Dağa tırmandım ve o yükseklikten

Derinden bir iç çekerek cevap verdim Dağıstan'a

Ben çok yer gördüm, ama sen

Hala en sevilensin dünyada”

Resul Gamzatov\ Benim Dağıstan'ım

Yüzölçümü 50.300 km² olan Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin etrafı kuzeyden Kalmuk Özerk Cumhuriyeti'yle, doğudan Hazar Denizi'yle, güneyden Azerbaycan'la, güney-batıdan Gürcistan'la, batı ve kuzey-batıdan Çeçenistan'la ve Kuzey Kafkasya'yla çevrilmiş vaziyettedir. Ülkenin başkenti; Mahaçkala, diğer önemli şehirleri ise *Derbent*², *Buynak*, *Hasavyurt*, *Kızılyar* ve *İzerbaş'tır* (Buniyatov, 1993: 404-406).

Dağıstan, sıradağları, yüksek platoları ve birçok derin vadisiyle gerçekten de “*Dağıstan*”³ adının hakkını vermektedir. Dağıstan'da coğrafyanın dağlık olmasından dolayı nüfus dağılık biçimdedir. Dolayısıyla çeşitli milletler birbirlerinin etkilerine birçok yönden kapalı hale gelmişlerdir. Bu sayede Dağıstan gibi küçük bir coğrafyada otuzdan fazla topluluk birbirlerine zararları dokunmadan kendi hallerinde yaşamayı öğrenmişlerdir. Dağıstan coğrafyasında yaşayan halklar; Avarlar, Darginler, Lezginler ve Laklar olmak üzere dört temel gruba ayrılır. Bunlardan sonuncusu olan Laklar Türk dilli olan; *Kumuklar*, *Nogaylar*, *Terekemeler* grubunun çatısı gibidir (Gaciev vd.,1993:4). Türk kökenli bu topluluklar Türk tarihinin Kafkasya evresinin mirasıdır.

1. Dağıstan'da Erken Dönem Türk Varlığı

MÖ. VII-VI. yüzyıllara ait Asur, Babil ve Yunan kaynakları İskitler'in Kafkasya coğrafyasında bulunan en eski topluluklardan biri olduğunu öğrenmeye imkân tanır. Kuban bozkırlarında bulunan Azak kurganları da onların Kafkasya'daki varlığının kanıtı niteliğindedir (Grakov, 2020: 34). İskitler'in menşinin Türk olup olmama tartışmaları bir tarafa dursun, Kafkasya'da İskitler arasında yaşayan Türk gruplarının olduğunu düşünmek yersiz olmayacaktır (Kurat, 2019: 7).

² Tarihi yaklaşık beş bin yıl öncesine dayanan Derbent, günümüzde Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlıdır. Derbent, Hazar Denizi'nin kıyısında çok önemli bir liman şehridir. Bkz. (Magamedov, 1979: 13-16).

³ “Dağıstan” coğrafyasın Türkçe bir isimle anılıyor oluşu dikkat edilmesi gereken unsurlardan biridir.

Türkistan'dan batıya göçen Hunlardan itibaren ise Kafkasya'da Türk varlığı daha somut bir hal almıştır. Türkistan coğrafyasında bir kavim için işler kötü giderse coğrafi sebeplerden dolayı, o kavim genelde batıya doğru göç ederdi (Şukin, 2005:61). Hunlar da öyle yapmışlardır. 93 yılında Siyenpi ve Çin baskıları sonucunda yurtlarını terk ederek batıya yönelen Hun grupları 370-375 yıllarında İtil Nehri'ni geçerek Karadeniz'in kuzeyinde tarihlerinde yeni bir sayfa açmışlardır (Kurat, 2019:12). Kafkasya'ya karşı da kayıtsız kalamayan Hunların faaliyetlerini Kalankatlı Moses sayfalarca anlatır. Derbent'in bir dönem *Hun Kapısı* olarak anılması da onların bu coğrafyada ne kadar etkin olduklarını gözler önüne sermektedir (Kalankatlı Moses, 2006: 69).

Hunlardan sonra Kafkasya tarihinde 558'e kadar Türk asıllı Sabirler'in ve daha sonra onları yerlerinden eden bir başka Türk grubu olan Avarların bahsi geçer (Kurat, 2019:12) Söz konusu bu Avarlar ile Dağıstan'ın yerli halkı olup günümüzde de Dağıstan'da varlıklarını sürdüren Avarlar arasında ne dil ne de köken ilişkisi vardır (Narodı Dagestana: 116).

576 yıllarında Kök Türkler'in hâkimiyeti Karadeniz'e ulaştığı zaman devletin en batı ucunu Hazarlar oluşturmaktaydı. Kök Türkler yıkılana kadar onlara bağlı yaşayan Hazarlar, Kök Türkler'in ortadan kalkmasından sonra bölgenin mutlak gücü olmuşlardır (Kafesoğlu, 1997:167-168). Hazarlar hakkında kaynaklarda geçen doğuştan binici olma, uzun saçlı olma, bütün konar göçer toplumlarda olduğu gibi genelde et, kısrak ve deve sütüyle beslenme gibi özellikler IV. yüzyıl Hunları hakkında verilmiş olan bilgilerle benzerlik göstermekteydi ve bu özellikler Kafkas sahası için sıra dışıydı. Bu durum Hunlarla aralarındaki bağları gözler önüne serer (Novoseltsev, 2017: 96).

Hazarlar haricinde adından söz edilmesi gereken bir başka Türk grubu Kuman-Kıpçaklar'dır. Onlar Karadeniz'in kuzeyini Moğol istilasına kadar bir buçuk asırdan daha uzun bir süre kontrolleri altında tutmuşlardır (Yücel, 2007:57). Bu itibarla Dinyeper'den başlayıp İtil'in doğusuna kadar uzanan Rusya'nın güney bozkırları XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırları) adıyla anılmıştır (Yakubovskiy, 1976: 5-6). Kuman-Kıpçaklar, 1256'da rollerini Altın Orda Devleti'ne bırakıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bile uzun bir süre söz konusu bölge Deşt-i Kıpçak adıyla anılmaya devam etmiştir (Yücel, 2007: 65). Türk Devletlerinin Dağıstan coğrafyasında uzun süre hâkimiyet sürmeleri orada günümüze kadar ulaşan bir Türk varlığının oluşmasını sağlamıştır.

2. Dağıstan'da Osmanlı Hakimiyeti

Kafkasya dünya tarihi açısından çok önemli bir noktadır. Coğrafi konum olarak birçok milletin etkileşim halinde bulunduğu bir yer işgal eden Kafkasya, milletler arası çekişmelerin de uzun süre odağında yer almıştır.

İran tarihinde 1501-1736 yılları arasında adından söz ettiren Safevi Hanedanlığı, Şah İsmail'in Akkoyunlular'a karşı bir zafer kazanmasıyla birlikte yönetimi ele geçirmiştir. (Sümer,1976: 21-22;

Roemer, 1986: 189). Şah İsmail, 1509'da Derbent'in güneyinde yer alan Şirvan şehrini fethetmiş, hemen ardından Derbent'e yönelmiştir. Diğer Dağıstan halkları tarafından desteklenen Tabasaranlar, Şah İsmail'e karşı bir müddet direnmişlerse de uzun süren çatışmalara dayanamayarak Derbent'in kontrolünü Şah İsmail'e vermişlerdir. Şah İsmail, 1510 yılında Tebriz'e dönmeden önce burada bir Safevi garnizonu kurmuştur. Onun söz konusu bu coğrafyada güçlenmesi Osmanlı Devleti hükümdarı Yavuz Sultan Selim'i endişelendirmiştir (Kırzioğlu:1993: 100; İstoriya Dagestan I, 1967:269). İç politikada işleri yoluna koyup tahtını sağlama alan Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail üzerine sefere çıkmaya karar vermiş, 1514 yılında büyük bir orduyla Azerbaycan sahasındaki Çaldıran Ovası'na yürümüştür. İki Türk devleti arasında gerçekleşen kanlı mücadelelerden Şah İsmail mağlup olarak ayrılmıştır (İnalçık, 2014: 138-140).

Gelişmeler üzerine daha önce Safevi hâkimiyetini kabul etmiş olan Derbentliler şahın otoritesini reddetmişlerdi. Bundan dolayı Şah İsmail, Güney Kafkasya'ya yeni bir sefer düzenleyerek öncelikle Şirvan ve Doğu Gürcistan'ı ardından da Derbent'i (1519'da) tekrar hâkimiyeti altına almıştır. (Arhiv Marksa i Engelsa, Tom VII:202) Şah İsmail 1524'te ölmüş, onun yerine oğlu Tahmasb (1524-1576) hükümdar olmuştur (Uzunçarşılı, 1988:327; İstoriya Dagestan I, 1967:269). Bu durum üzerine Osmanlı tahtında oturan Sultan Süleyman Safeviler'e karşı net bir üstünlük kurma niyetiyle İran üzerine bir sefer düzenlenmesine karar vermiştir. 1533-1535 yılları arasında yapılan bu sefer *İrakeyn Seferi* olarak literatüre girmiştir (Emecen, 1999: 116-117).

Osmanlı-Safevi mücadeleleri 1555 yılına kadar sürmüş, bu tarihte Amasya Antlaşması'nın imzalanmasıyla iki grup arasındaki savaşlar bir süreliğine son bulmuştur. 1578'e doğru İran'da iç karışıklıklar baş gösterdiği zaman durumu fırsat bilen Osmanlı güçleri Kafkasya'da ilerlemeye başlamıştır. O sırada Terki Kalesi'nde bulunan Rus Çarı İvan Grozniy, burayı terk etmek zorunda kalmıştır. Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Şirvan'ı, Derbent'i ele geçirerek Dağıstan içlerine kadar ilerlemiştir (Demir,1998: 62). Kırım Hanı Muhammed Giray da Sultan Murat'ın emriyle bu sefere iştirak etmiştir. Dağıstan'ın yerli halklarından olan Lezginler Osmanlı ordusuna destek olurken diğer gruplarda Osmanlı gücüne karşı herhangi bir direnç göstermemişlerdir. Hunzahlar tarafından desteklenen Kumuklar 1582'de Osmanlılara karşı hareket etmek istemişlerse de Yeniçerilerin ağır müdahalelerine maruz kalmışlardır (İstoriya Dagestan I, 1967:269-270). 1590'larda Kafkasya'daki Osmanlı varlığına karşı bir İran – Rus ittifakı oluşturulduysa da bu ittifak iki grup arasındaki politik ve ekonomik ilişkileri geliştirmenin ötesine gidememiştir (Kulagina, 2010 :10).

XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca Güney Kafkasya üzerindeki hâkimiyet alanları Osmanlı ve İran arasında birçok defa el değiştirmiştir (Türker, 2017:22). Söz konusu coğrafyadaki bu istikrarsızlıklar Ruslara politik avantajlar sağlamaktaydı.

3. Rusya'nın Dağıstan'ı İşgali

Astarhan şehri, İtil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü noktada yer alır. İtil üzerinden gelen gemilerin Hazar'a girişinin bu şehir üzerinden gerçekleşmesi nedeniyle Astarhan çok büyük bir jeopolitik öneme sahiptir. Bu itibarla Astarhan, *doğunun kapısı* olarak da adlandırılmaktadır (İvanovna, 2018:132). Astarhan'ın bu coğrafi konumu Rusların oraya olan ilgisini artırmaktaydı. Rus Çarı IV. İvan⁴ İtil üzerinden yaptığı saldırıyla 1556 yılının sonuna doğru Astarhan Rusların eline geçmiş, İtil de tamamen bir Rus nehri halini almıştır.⁵ Bu durum Rusların artık Hazar Denizi'ne özgürce girebilmeleri anlamına gelmekteydi. Dahası Ruslar bu sayede Kafkaslar'a da uzanma fırsatı yakalamış oluyorlardı (Kurat, 2019:280). Nitekim 17. yüzyılda Astarhan Rusya'nın Türkistan ve Uzakdoğu politikaları için bir deniz üssü haline dönüşmüştür (Mustafa Gökçe, 2018: 106; Planhol, 1998:111).

Kafkasya'da yapılan arkeolojik kazılar bu bölgenin en eski zamanlardan itibaren dünya ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. XV-XVII. yüzyıllarda yapılan, dünya ticareti için çok önemli bir adım olan coğrafi keşifler bile Kafkasya'nın önemini azaltmamıştır (Canbek,1978:8) Kafkasya'nın bu özellikleri Ruslar'ın oraya olan ilgisinin en derin sebebi olmuştur. Onların fikirlerine göre, İtil üzerinden Hazar'a ulaşan Ruslar, Derbent yoluyla doğu ülkeleriyle çok kazançlı alışverişler yapabilirlerdi (Aydın, 2008:37).

Rusların, Kafkasya'daki yayılması II. Katerina'nın (1762-1796) başa geçmesiyle beraber somut bir devlet politikası halini almıştır. Genel olarak bakıldığında Rusların, Kafkasya'da ilerlemesinin; 1722'de Çar I. Petro'nun İran üzerine yaptığı sefer, Rusların 1763'te Mozdok'ta bir kale inşa etmiş olmaları⁶ ve Osmanlı Devleti'yle yapılan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması gibi çok önemli adımları vardır (Türker, 2017:22-23).

Rusya'nın Lehistan'da nüfuz kazanması Osmanlı Devleti'ni tedirgin etmiştir. Belki biraz da onların bu coğrafya ile meşgul olmasını fırsat bilerek Osmanlı Devleti 1768'de Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Hazırlıksız ve iyi kumandanlardan yoksun olan Osmanlı Devleti, Ruslar karşısında çok ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Rusların Ege'ye hâkim olması ve Çeşme'de Türk donanmasını yakmaları üzerine Osmanlı Devleti, barış talep etmek zorunda kalmış, 1774 yılında şartları Osmanlı Devleti için

⁴ İvan Groznyi. Groznyi kelimesi korkunç anlamına gelmektedir. IV. İvan, uyguladığı sert yönetim ve acımasız faaliyetlerden dolayı bu sıfatla anılmaktadır. bkz. (Kurat, 2020:166)

⁵ Osmanlı Devleti, Astarhan'ın Ruslar'ın eline geçmesini başlangıçta önemli bir hadise olarak görmemiştir. Genel olarak XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı, Kırım Hanlığı'nın kuzeyindeki gelişmelerle çok ilgilenmemiştir. Aslında o dönemde Safeviler'le süren mücadeleler de durumun bu şekilde gelişmesine sebep olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen Astarhan'ın Ruslar tarafından işgali Osmanlı Devleti için "Rus Sorunu"nun başlangıcı olmuştur. Gelişmeler üzerine 1569'da Osmanlı Devleti tarafından Astarhan'a başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer tertip edilmiştir. bkz. (Kamalov,2011: 1-7).

⁶ Bu kalenin inşa edilmesi Rusların bölgede yayılmak için kalıcı bir üs oluşturmaları anlamını taşımaktaydı.

çok ağır olan Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'daki varlığı fiilen son bulmuştur (Kurat, 2020: 309-310).

Dağıstan ile Osmanlı arasındaki ilişkiler ise devam etmiştir. 1775 yılında Hoy Han'ı Ahmet Ali, Çıldır Valisi Süleyman Paşa'ya, Lehistan zaferiyle güven kazanan Rusların, Gürcü hükümdarı II. Irakli ile yakınlaşma halinde olduğunu, onların Kafkasya'daki faaliyetlerini durdurmak için İslam adına Azerbaycan, Dağıstan Hanlıkları ve Osmanlı Devleti'nden oluşan bir ordunun harekete geçmesi gerektiğini bildirmiştir. Aynı yıl Revan hanından İzzet Mehmet Paşa'ya gelen mektupta da Dağıstan Han'ı Feth Ali Han'ın Dağıstan üzerindeki sarsılan otoritesini yeniden sağlamak için Ruslardan yardım istemesi üzerine Rusların Dağıstan'a girişini konu edinen bir mektup ulaşmıştır. Osmanlı Devleti ise Rusya ile yapmış olduğu antlaşmadan ötürü, daha bunun gibi birçok mektup gelmesine rağmen Ruslara karşı fiili olarak harekete geçmemiş, Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına rütbe ve hediyeler vererek onları Ruslara karşı harekete teşvik etmekle yetinmiştir (Cemal Gökçe, 1979:106-110). Olayların bu şekilde gelişmesi sonucunda 1796 yılına gelindiğinde Dağıstan tamamen Rusya'ya bağlanmıştır. Kafkasya'nın kuzey kesimlerinde İslamcı faaliyetler yürütülmüş olsa da Rus hâkimiyetini bitirmeye yetmemiştir (Bobrovnikov, 2006: 205).

Uzun süren karışıklıklardan sonra 1795 yılında İran'da otoriteyi Ağa Muhammed Han önderliğindeki Kaçarlar ele almışlardır (Karadeniz, 2012: 242). Kaçarlar, tıpkı Safeviler gibi Güney Kafkasya coğrafyasındaki hâkimiyet mücadelelerine dahil olmuşlar, bölgedeki hanlıkları kendilerine bağlamaya çalışmışlardır (Kulagina, 2010 :25). Kaçarlar'ın Kafkaslar üzerindeki yayılmacı politikası Rusya'nın çıkarlarıyla çatıştığı için iki devletin karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Kafkaslar için gerçekleştirilen bu mücadeleler sırasında Dağıstan toplulukları da Rusların yanında yer almışlardır. Mücadeleler Rusya tarafı adına başarılı geçmiştir; fakat Kasım 1796'da II. Katerina ölünce Rusya'nın yeni çarı I. Pavel İran üzerine ileri harekete gidilmesini istememiştir. Pavel'den sonra Rus çarı olan I Aleksandr (1801-1825) zamanında Gürcistan da Ruslar tarafından işgal edilmiştir (İstoriya Dagestan II, 1968:10-13).

Kafkasya bölgesinde Rus faaliyetlerinden hoşnutsuz olan Kaçarlar, Rusya'ya karşı bir politika gütmüş, olaylar bu iki devleti Erivan civarında karşı karşıya getirmiştir. Rusların üstünlüğüyle biten savaşın ardından taraflar arasında 1813 yılında Zeyve Nehri kıyısında bulunan Gülistan adlı bölgede bir antlaşması yapılmıştır. İran açısından şartları çok ağır olan bu antlaşmayla neredeyse bütün Kafkasya'nın Rus hakimiyetine girdiği gibi Hazar Deniz'i de bir Rus gölü halini almıştır (PSZRİ⁷,

⁷ Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii: Rus İmparatorluğu'nun bütün kanunlarının koleksiyonu.

Tom 32: 641-645; Kafkasyalı, 2010:71). Hal böyle olunca da Rusya, Dağıstan halklarının kaderinde söz sahibi olacak tek devlet olmuştur.

4. Günümüz Dağıstan'ında Türk Varlığı

Dağıstan'da bir efsane vardır. O efsaneye göre henüz dünyada hiçbir dil yokken uluslara dilleri dağıtma görevini üstlenmiş olan bir binicinin yorulmuş atı Dağıstan'dan geçerken tökezlemiş ve diller heybesinden dökülmüştür. Dağıstan'ın çok dilli olması bahsi geçen efsaneye dayandırmaktadır. Dağıstan, *Dağların ülkesi* biraz da dillerin ülkesidir elbette. Onuncu yüzyıl kaynakları burada yetmiş iki farklı dilde konuşan kabilenin olduğundan bahsetmektedir. Bu sayıda belki bir abartı söz konusu olabilir ama Dağıstan'ın zengin bir etnik dokuya sahip olma durumu tartışmaya kapalıdır (Markoviç, 1988: 11).

Coğrafi anlamda Rusya'yı doğu ülkelerine bağlayan Dağıstan'ın geçim kaynakları; büyükbaş, küçükbaş hayvancılık, tarım, balıkçılık, bağcılık ve geleneksel el sanatlarıdır. Sanayi faaliyetleri de ileri düzey değildir fakat yine de vardır. Hazar Denizi'nden çıkarılan petrolün ülke ekonomisinde yeri önemlidir. Ülkede önemli limanların yer almasının yanı sıra başkent Mahaçkala'da uluslararası bir havaalanı olan Uytaş Havaalanı bulunur. Demir yolu ulaşımı bütün Rusya'da olduğu gibi Dağıstan'da da gelişmiş seviyedeysen karayolları için aynı şeyi söylemek çok da mümkün değildir. (Özbay,1999:232-233)

Dağıstan'da hala varlıklarını sürdüren halklardan Kumuklar, Nogaylar, Terekemeler Türklük dairesi içerisinde değerlendirilmektedir.

4.1.Kumuklar

Kaşgarlı Mahmut, “Kumuk” kelimesini; “bir süre yanında kaldığım beylerden birinin adı” şeklinde açıklamıştır. Bu Kumuk Bey'i günümüz Dağıstan'ında varlıklarını sürdüren Kumuklarla ilişkilendirmek için yeterli veriye sahip olmasak da böyle bir ihtimalin olabileceği de düşünülmelidir (Kaşgarlı Mahmut, 2007: 449).

Dağıstan'da ağırlıklı olarak Tarki Tau⁸ Dağı'nın eteklerinde ve Mahaçkala'da⁹ yaşamakta olan Kumuklar, Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Karabudahkent, Kayakent, Kaytak gibi bölgelerde de

⁸ Tarki Tau Dağı, çok yüksek bir dağ olmamakla beraber Dağıstan coğrafyası için bilindik bir dağdır. Dağıstanlılar bu dağın söz konusu coğrafyanın biri süsü olduğunu düşünürler. “Astarhan'dan güneye hareket ettiğinde vapurdan bakarsan Mahaçkala parlayan bir göz gibi görünür, Tarki Tau da onun kaşı.” Ali Kaziyau'nun ifadelerinde de yer etmiştir.

⁹ Mahaçkala, XVIII. yüzyılda deniz kenarında kurulan genç bir şehirdir. Rus Çarı I. Petro 1722'de İran üzerine sefere çıkarken Dağıstan'a uğramış o sırada yanındakilere orada kurulabilecek bir şehrin sağlayacağı avantajlardan bahsetmiştir. Şehrin kurulduğunu görememiş olsa da şehir onun adına istinaden uzun yıllar boyunca Petrovskiy adıyla bilinmiştir. Bkz. (Markoviç, 1988: 21-22).

varlıklarını sürdürmektedirler (Markoviç, 1988: 43; Narodı Possii Ensiklopediya, 1994: 14; Tavkul, 2005: 39).

Kumuklar, Dağıstan'da yaşayan Türk dilli halklardan biridir. Onların dili Türkçe'nin Kıpçak lehçesine dahildir (Kırzioğlu, 1993: 310). Dağıstan coğrafyasında grameri olan birkaç dilden biri olan Kumukça, XX. yüzyılın başlarına kadar uzunca bir süre Kuzey Kafkasya'da resmi dil olarak da işlev görmüştür (Atabaev, 2014: 2; Narodı Dagestana: 474).

Kumuklar'ın Türk gruplarından birine dayandığına dair şüphe olmasa da hangi gruba dayandığına dair çeşitli nazariyeler vardır. Bu görüşlerden en göze çarpanlardan biri Kumuklar'ın, Kıpçaklar'a dayandırılmasıdır (Markoviç, 1988: 43; Narodı Possii Ensiklopediya, 1994: 14). Ayrıca Kumukları bazı kaynaklar Hunlara (Laypanov vd.,2014:128) bazı kaynaklar ise Hazarlara dayandırmaktadır (Karatay, 2018: 42). Evliya Çelebi (2011: 435) ise Kumuklar'ın on iki Tatar grubundan biri olduğunu ifade eder ve onlar arasında; dedikodu, fenalık, kotu zan, kin, gurur, düşmanlık, ara bozuculuk ve çekiştirme gibi olumsuz davranışların olmadığını ekler.

Hayvancılık ve tarım sadece Kumuklar için değil genel olarak Dağıstan coğrafyası için temel geçim kaynaklarından. Buğday, arpa, darı, pirinç, pamuk, mısır, kök boyası bitkisi, kavun ve bunlar gibi ürünler yetiştiren insanlar ürettikleri ürünleri şehir merkezlerinde bulunan pazarlarda satarak geçimlerini sağlarlar (Karaketov, 2010).

Kumukların şahsına münhasır olan özelliklerinden biri onların gümüş madeniyle çok fazla haşır neşir olmalarıdır. Gündelik hayatta kullanılan eşyalar üzerindeki gümüş detayı göze çarptığı gibi Kumuk gümüş işleme ustalarının yaptığı Kafkas kamaları, kılıçlar, kamçılar, at eyerleri gibi eşyaların ünü Kafkasya sınırlarını aşmıştır (Tavkul, 2005: 39).

İslamiyet inancına mensup olan Kumuklar, kültürel veya ekonomik anlamda diğer Dağıstan halklarından çok da farklılık göstermemekle beraber (Markoviç, 1988: 44). Türkler'in İslamiyet'ten önceki birçok geleneğini de sürdürmektedirler. Örneğin nevruz, Kumuklar için çok önemli bayramlardan biridir. Bu bayram için günlerce hazırlık yapılır, çamaşırlar yıkanır, evler temizlenir, yemekler hazırlanır ve nevruz günü avluda ateş yakılır. Kumuklar bu nevruz ateşinin kışı yakıp baharı getirdiğine inanırlar (Atabaev, 2014:74-76).

Kumuklar, zor işleri birlikte görürler. Türkiye Türkçesi'nde "imece usulü" dediğimiz, bu birlikte çalışma sistemini onlar "ortak" olarak adlandırmaktadırlar. Bunun haricinde Kumuklar arasında süren düğün adetleri de toplumsal dayanışmanın bir örneği gibidir. "Toy" adı verilen Kumuk düğünleri üç gün sürer ve düğüne katılanlar düğün sahibine çeşitli hediyeler sunarlar (Atabaev, 2014:52-54). Bahsi geçen bu gibi geleneklerin Kumuklar arasında yaşıyor olması kültürel devamlılığı yansıması yönüyle oldukça önemlidir.

4.2.Nogaylar

Nogaylar, Dağıstan'da yaşayan, dilleri Altay dil ailesinin Kıpçak grubuna mensup olan Türk kökenli halklardan biridir. Onların etnik yapısının oluşumunda Türkler'in ve Moğollar'ın etkisi olmuştur (Narodı Dagestana: 492-93). Nogaylar'ın adlarını 1270-1290 yılları arasında Altın Orda Devleti'nin güçlü simalarından biri olan Nogay Bey'den aldıkları düşünülmektedir. Durumdan da anlaşılacağı üzere Nogaylar, Altın Orda Devleti dağıldıktan sonra ortaya çıkan topluluklardan biridir (Kurat, 2019: 281; Gömeç,1999: 332).

Nogaylar, XV. yüzyılın ortalarında Aşağı İtil ve Yayık sahalarına göç etmişlerdir. Bu Nogay gruplarından Şırın, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt adıyla bilinen yedi tanesi *Yedisian Nogayları* adıyla bilinmekteydiler. Bunlardan Şırın Nogayları gibi bazı gruplar Kırım civarına yerleşirken diğerleri Aşağı İtil sahasına inmişlerdir. İtil'den İrtiş'e, Hazar'dan Aral'a kadar uzanan bir coğrafya Nogay Hanlığı'nın hâkimiyet sahası içerisinde yer alırken Nogaylar, Kazan Hanlığı ile iyi ilişkiler içerisindeydiler. 1552'de Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi Nogaylar üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Hareket sahası daralan Nogaylar'da geçim sıkıntısı baş göstermiştir (Kurat, 2019: 281; Gömeç,1999: 332-333).

Başlarını İsmail Mirza'nın çektiği bir grup Nogay ileri geleni Nogaylar'ın o zor günlerden ancak Ruslar'ın desteğiyle çıkabileceğine inanmaktaydılar. Bu nedenle Ruslarla anlaşmak istiyorlardı. İsmail Mirza'nın kardeşi olan Yusuf Mirza ise Ruslar'la yakınlaşmayı katiyen kabul etmiyordu. İki kardeş arasındaki bu anlaşmazlık yüzünden Nogaylar İsmail Mirza önderliğinde *Büyük Nogay Ulusu* ve Yusuf Mirza önderliğinde *Küçük Nogay Ulusu* olmak ikiye bölünmüştür. İsmail Mirza, Ruslar'dan destek alarak güçlenmiştir ama onun ölümüne kadar önderlik ettiği Nogay grupları Rusların güdümünde kalmışlardır. Küçük Nogay Ulusu ise Yusuf Mirza'nın 1555 yılında tuzağa düşürülüp öldürülmesinden sonra Yusuf Mirza'nın evlatları tarafından yönetilmiş, göç ederek Kırım topraklarına sığınmışlardır (Kurat, 2019: 281; Gömeç,1999: 332-333).

Bu Nogay grubunun 1569'da Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu Astarhan (Ejderhan) Seferi'ne 20-30 bin kişilik bir askeri destek verdiği bilinmektedir. Sefer Osmanlı Devleti adına başarısızlıkla sonuçlanmıştır. (Kamalov, 2011: 8-9) Seferin başarısızlıkla sonuçlanması Nogayları hayal kırıklığına uğratmıştır. 1577-1578 yılları arasında Nogayların maruz kaldığı kıtlık binlerce insanın ve hayvanın ölümüne neden olmuştur. Bu felaket yüzünden onlar İtil'in batısına göç etmek zorunda kalmışlardır. Rus baskısı altında kalan Nogayların durumu giderek kötüleşmiştir (Gömeç,1999: 333).

1601'de baş gösteren yeni kıtlık dalgası sonucunda Nogaylar tekrar göç etmek zorunda kalmışlar, İtil'i geçerek Kuban coğrafyasına ulaşmışlardır (Kurat, 2019:283-284). Kuban boyları Rusların eline geçtikten sonra 1777'de Nogaylar, Ruslar tarafından büyük bir katliama uğramışlardır.

Sağ kalanlarsa Türkiye de dahil çeşitli yerlere göç etmişlerdir (Gömeç, 1999: 335-336). Rusya'nın *Stavropol, Karaçay-Çerkezistan, Astarhan* gibi çeşitli yerlerinde de varlıklarını sürdüren (Narodı Dagestana: 492-93) Nogaylar'ın en yoğun olarak yaşadıkları yer Dağıstan'dır. (Gömeç,1999: 335-36).

Nogaylar, Dağıstan'da Nogayskiy Rayon'da¹⁰: Terekli-Mektep, Uysalan, Karagas, Orta-Tube, Çervleniye Burunı, Borançi, Kunbatar, Hariman Bajigan, Aul Lenina Tatlı Bulak, Yangı Aul, Ediğe, Sulu Tube, Karasu, Kumlı, Batır-Mirza; Leninskiy Rayon'da: As-Aul, Meyt-Aul, Kum-Aul; Babayurtskiy Rayon'da: Babayurt, Tamaza – Tube, Keme – Tube, Novaya Kosa, Toksanak, Tarumovski Rayon'da Selo Novo-Dimitrievka, Stansiya Aleksandra Nevskava, Vışe Taolovka, Şobutlı, Aleksey Aul; Kızılyarskiy Rayon'da: Oguzer, Baranbay, Şangışı, Mongol Aul, Yamantey Aul, Kısıralgan, Makar-Aul, Novo-Vladimirovka, Mola-Aul, Uritski, Kraynovka gibi yerleşim yerlerinde yaşarlar. (Alieva, 2009:273-274; Gimbatova, 2020).

Nogaylar'ın Dağıstan'a gelene kadarki yaşamları hakkında; konar-göçer bir hayat yaşadıkları, kımız, yoğurt, kurut (peynir) gibi besinler tükettikleri ve asla ekmek yemedikleri gibi bilgiler mevcuttur (Kurat, 2019: 285). Önceleri tarım hiç yapmayan Nogaylar tamamen hayvancılıkla geçinirdiler. Daha sonra ekin ekme işine de başlamışlar, bir dönem Azak Sancağı'nın, Kefe'nin ve İstanbul'un et, yağ ve tahıl ihtiyacını karşılar duruma gelmişlerdi (Kırzioğlu, 1993: 75).

Köken olarak Dağıstanlı olmayan Nogaylar coğrafyaya uyum sağlamışlardır. Nogaylar'ın yaşam tarzlarını, kültürel benliklerini korumuş olmakla beraber ekonomik anlamda diğer Dağıstan halklarıyla benzerlik gösterirler.

4.3. Terekemeler

Terekeme kavramının manası üzerine çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerden yaygın olarak kabul gören bir tanesi Türkmen kelimesinin Arapça'daki çoğul karşılığı olduğu yönündedir. Bir başka görüş ise “terk etmek” fiiliyle ilişkilendirilerek, yurdunu terk eden yani göçmüş anlamı taşıdığına dairdir. Terekemeler'in geçmişi göz önüne alınırsa ikinci görüşün alt yapısının hazır olduğu da düşünülebilir. Ayrıca Terekemeler'in atalarının Kuzey Kafkasya'da bulunan Terek Irmağı kıyısında yaşamalarından dolayı bu ırmakla ilişkilendirilmiş bir isim de almış olmaları ihtimaller dahilindedir. Kumuklar arasında da hayvancılıkla uğraşan kesime “Terkeme” denilmektedir. Bu iki ad arasındaki benzerlik aşikardır (Yılmaz, 2007:8-10).

Terekemeler'in kökeni meselesi oldukça karmaşık bir konudur. Kıpçaklar'dan ayrılan boylardan biri olan Terekemeler, Hazarlar'ın, Sabirler'in, Peçenekler'in ve Oğuzlar'ın torunlarıdır (Yılmaz, 2007:12). Dağıstan bölgesinde Türkmen gruplarının varlık göstermesi burada Terekeme

¹⁰ Rayon: Bölge, ilçe.

varlığının günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Dağıstan'daki varlıkları en geç XV. yüzyıla dayanan Terekemeler, ağırlıklı olarak Azerbaycan Türklerinin uzun süre yaşadığı Derbent sahasında toplanmışlardır (Kemaloğlu, :2012: 61; Gimbatova, 2020). Derbent'te bulunan; Berikey (muhtemelen Beriköy), Cemikent, Velikent, Padar, Mamedkala, Selin, Karadağlı, Tatlar (Tatlıyar) ve Deliçoban gibi yerler Terekeme yerleşimleridir. Bunların yanı sıra Terekemeler, Kuzey Dağıstan'da Hasavyurt, Kızılyurt gibi yerlerde de varlıklarını sürdürmektedirler (Gadjieva, 1990:4).

Neredeyse Tek geçim kaynakları tarım olan Terekemeler, yaygın olarak; üzüm, kiraz, vişne, elma, armut, şeftali, kayısı, erik, hurma, çilek, nar, dut, badem, incir, kavun, karpuz, domates, biber, patlıcan, patates, salatalık, lahana, soğan, sarımsak, vb. ürünleri yetiştirip satmaktadırlar; fakat tarım geçimlerini sağlamak için yeterli gelmediğinden genç nüfus Rusya'nın çeşitli yerlerinde çalışarak ailelerinin geçimlerine katkıda bulunmak durumundadır (Şutanrıkulu, 2014: 1090).

SONUÇ

Dağıstan coğrafi şekillerinin getirdiği bütün olumsuzluklara rağmen konumu itibariyle oldukça önemli bir yerdedir. Coğrafyanın *Dağıstan* olarak adlandırılmış olması da bu ifadeleri tamamen karşılamaktadır. Uluslararası ilişkilerde umduğunu bulamayan kavimlerin Dağıstan'ın bağrına sığınması bölgede etnik çeşitliliğin artmasını sağlamıştır bu durum da Dağıstan'ın *dillerin ülkesi* olarak anılmasına da sebep olmuştur. Dağların ülkesinde ulaşım her ne kadar zor olsa da birçok milletin irtibat halinde olduğu çok önemli bir coğrafyadır. Özellikle Derbent limanının getirdiği avantajlar coğrafyanın uluslararası bir değerinin olmasını sağlamıştır. İtil Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne ulaşan ticari gemiler, Doğu ülkelerinden gelen kervanlarla bu coğrafyada buluşmuştur. Derbent'in bu yöndeki değeri tarihi boyunca büyük devletler arasında elden ele dolaşmasına neden olmuştur. Coğrafya Türk-İran (Sasani), Türk-Arap ve son olarak Türk-Rus-İran (Safevi ve Kaçar) güçleri arasında yüzlerce yıl rekabet sahası olmuştur. Neredeyse 200 yıldır Rusların hakimiyet sahası içerisindedir.

Derbent'in bu kaderini Dağıstan da yaşamıştır. Söz konusu coğrafyada istikrarlı bir yönetim kurulması hemen her dönem sorun olmuştur. Dağıstan'a Türk tarihi açısından bakılacak olursa Türk varlığının bir süreklilik arz ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum da birçok coğrafi ismin Türkçe olmasını sağlamıştır. Bölgede Türk varlığının ne denli köklü olduğunu görmenin en etkili yolu budur. Günümüzde de Dağıstan halkının büyük çoğunluğu Türkiye'ye ve Türklere karşı bir sempati duymaktadır. Dağıstan'da herhangi başka bir dile ihtiyaç duymadan kendini Türkçe ifade etmek mümkündür: fakat çok uzun süredir Rusya'ya bağlı yaşamının sonucu olarak genç nüfus arasında anadilini kullananların sayısı giderek azalmaktadır. Dağıstan temel ihtiyaç ürünlerini kendisi sağlayabilen, kendine yetebilen bir ülke olarak nitelenebilir. Her ne kadar kimlik farkından bahsedilse

de kültürel anlamda keskin ayrımlar yoktur. Dağıstan halklarının yaşam şekilleri birbirine benzemektedir.

KAYNAKÇA

- Alieva, S. İ. (2009). *Nogayskiye Turki (XV-XX. v)*. Baku: Natsionalnaya Akademiya Naun Azerbaycana institut İstorii im. A. A. Bakihanova.
- Atabaev, M. (2014). *Kumiki, İstoriya Kultura, Traditsii*. Mahaçkala: Epoha.
- Arhiv Marksa i Engelsa*, Tom VII. Red. Mitina, M.B. Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı.
- Aydın, M. (2008). *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*. İstanbul: Bilimevi Basın Yay.
- Bobrovnikov, V. (2006). "İslam in the Russian Empire" *The Cambridge History of Russia*. Volume II. Ed. Lieven. D. Cambridge: Cambridge University Press.: 202-223.
- Büniyatov, (1993). "Dağıstan". İslam Ansiklopedisi. C.8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.: 404-406.
- Canbek, A. (1978). *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi En eski Çağlardan 17. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Kuzey Kafkasya Kültür ve Yardım Derneği Yay.
- Demir, A. (1998). *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Emecen, F. (1999). "İrakeyn Seferi". İslam Ansiklopedisi. C.19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 116-117.
- Evliya Çelebi, (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Haz. Seyit Ali Kahraman. 7. Kitap, 2. Cilt.: İstanbul. Yapı kredi Yay.
- Gaciev, V.G. (1993). *İstoriya Dagestana*. Mahaçkala: Daguçpedgiz.
- Gadjiyeva S. Ş. (1990). *Dagestanskiye Terekemensi, XIX – Naçalo XX v*. Moskva: Nauka.
- Gimbatova, M.B. *Turkoyazıçnıe Narodı Dagestana: Teritoriya Rasselehiya*, (17.11.2020). Erişim adresi. <http://slavakubani.ru/culture/etnography/tyurkoyazychnye-narody-dagestana-territoriya-rasseleniya/>
- Gökçe, Mustafa. (2018). "Hazar Denizi'nde Ruslar ile Türkmenler Arasındaki Ticari İlişkiler (18-19. Yüzyıllar)". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* C: 6. S:13. 100-120.
- Gökçe, Cemal. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Yay.
- Gömeç, S. Y. (1999). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Grakov, B. N. (2020). *İskitler*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- İnalçık, H. (2014). *Devlet-i 'Aliyye*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- İstoriya Dagestan Tom I*, Ed. G.A. Alikberov vd. Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Litaraturı.
- İstoriya Dagestan Tom II*, Ed. G.A. Alikberov vd. Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Litaraturı.

- İvanovna, E. İ. (2018). “Astarhan-Vorota Ha Vostok”. *Asta Historica: Trudi po İstorii, Arheologii, Etnografii i Obşestvoznaniyu* No:2.: 132-137.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilge Oğuz Yay.
- Kamalov, İ. (2011). *Rus Elçi Raporlarında Astarhan Seferi*. Ankara: TTK Yay.
- Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul. Selenge Yay.
- Karakterov, M. C. (17.11.2020). “Kumuki” Erişim adresi. <https://bigenc.ru/ethnology/text/5633148>
- Karatay, O. (2018). *Hazarlar*. Ankara: Kripto Yay.
- Kaşgarlı Mahmut. (2007). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Çev. Serap Tuba Yurteser ve Seçkin Erdi. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Kemaloğlu, M. (2012). “Terekeme- Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 1/3. 55-81.
- Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. Ankara: TTK Yay.
- Kulagina, L. M. (2010). *Rossiya i İran. XIX-Haçalo XX veka*. Moskva: İzd. Kluç-S.
- Kurat, A.İ. (2019). *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: TTK Yay.
- Kurat, A.İ. (2020). *Rusya Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Laypanov, K. T. vd. (2014). *Türk Halklarının Kökeni*. Çev. Hatice Bağcı İstanbul: Selenge Yay.
- Magamedov, S. H. (1979). *Derbent-Gornaya Stena*. Moskva: İzdatelstvo İskustvo.
- Markoviç, V. İ. (1988) *Dorogami i Tropami Dagestana*. Moskva: İzdatelstvo İskustvo.
- Moses, Kalankatlı (2006). *Alban Tarihi*. Azerbaycan Türkçesine Çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çev. Yusuf Gedikli. İstanbul: Selenge Yay.
- Narodı Dagestana*, Red. Tişkov, V. A. vd. Moskova: Nauka.
- Narodı Possii Ensiklopediya. Red. Tişkov, V. A. Moskva: Nauçnoe İzdatelstvo Bolşaya Possiskaya Ensiklopediya.
- Özbay, Ö. (1999) *Düinden Bugüne kuzey Kafkasya*. Ankara: Kafkasya Derneği Yay.
- Novoseltsev, A. (2017). *Hazarskiy Kaganat*, Moskva: izdatelstvo Lomonosov.
- Planhol, H. (1998), “Hazar Denizi”, *İslam Ansiklopedisi*, C: 17: İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 109-113.
- Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiskoy İmperii*. Sobr. 1, Tom. 32, 12 Oktabrya 1813, № 26.466.
- Roemer, H. R. “The Safavid Period”. *The Cambridge History of İran*. Volume 6. Ed. Jackson, P. vd. Cambridge: Cambridge University Press. 189-350.
- Sümer, F. (1976). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay.
- Şukin, M. B. (2005). *Gotskiy Put*. Sankt Petersburg: İstoriçeskie İsledovaniya.
- Şutanrıkulu, G. (2014) “Dağıstan-Derbent Şehri ve Terekeme Köylerinin Tarihi ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme” *Turkish Studies* Volume 9/4 Spring. Ankara: 1085-1094.
- Tavkul, U. (2005). “Kumuk Türkleri, Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme” *Kırım Dergisi*, 13//50. 29-39.

- Türker, Ö. (2017). “*Güney Kafkasya'da Rus-Kaçar (İran) Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*”. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi. C: II*. Ankara: TTK Yay.
- Yakubovskiy, A. Y. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Yılmaz, S. (2007). *Türkiye ve Kafkasya'da Yaşayan Karapapak (Terekeme) Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Prizma Press.
- Yücel, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: TTK Yay.